TYRANIE PŘÍTOMNOSTI

PROČ VYMÍRÁME A NENÍ NÁM POMOCI?

ŠTĚPÁN JIŘIČKA

Tyranie přítomnosti

Proč vymíráme a není nám pomoci?

Štěpán Jiřička

1. Úvod

„Cože? Vymíráme!? To snad ne!“ Tak tuhle reakci asi nikdo po přečtení názvu knihy mít nebude. O tom, že Češi, a nejen oni, vymírají, čteme denně. A je to lež. Média přehánějí. Dělají to záměrně, aby přitáhla pozornost. Tuto naši pozornost proměňují ve výnosy z reklamy. Ve skutečnosti vymírají některé kriticky ohrožené organismy. Nás je na planetě několik miliard a v Česku je hodně přes 10 milionů lidí.

Proč tedy píšu o vymírání? Ze stejného důvodu jako novináři – abych přitáhl pozornost. „Vymírání“ je literární hyperbola, nadsázka. U mě má však jiný motiv. Já prodejem této knihy nezbohatnu. Možná, kdyby ji koupil každý Čech, tak ano, ale to dřív opravdu vymřeme, než já budu boháč. Přesto doufám, že nadpis přitáhne pozornost. Čím víc lidí si to přečte, tím lépe. Ne, že by se tím změnila situace, lidé začali mít víc dětí a politici s demografy jásat. Osobně už nevěřím, že se dá něco výrazně změnit, ale třeba někoho tato kniha inspiruje. Možná jeho myšlenky půjdou jiným směrem a něco vymyslí. Třeba se pak aspoň o kapičku zpomalí pád, který nás čeká.

Skutečnost je taková, že stárnutí a zmenšování populace už podle všeho nejde zastavit. Žádná vyspělá země nenašla univerzálně fungující recept. Někteří to umí jen trošku lépe přibržďovat než jiní. Žádný politik, sociolog nebo demograf ale nenašel návod. Proč by to měl tedy vyřešit nějaký pan Nikdo (tím myslím sebe)?

I průměrně uvažující člověk by očekával, že autorem této knihy bude odborník. Na škole jsem sice měl základy statistiky, demografie, sociologie, a dokonce i geografie obyvatelstva, ale odborník nejsem. Mám jen rámcové znalosti. Osobně jsem však za ty roky nabyl dojmu, že bohužel téměř nezáleží na odbornících a výsledek fungování společnosti je z velké části výslednicí nahodilosti, společenských trendů, které lze jen těžko usměrňovat, a chyb či improvizací politiků.

Žijeme v době, kdy se každý může vyjadřovat ke všemu a každý si musí udělat názor sám. Moje knihy nejsou úplně rigorózní[1] ve vědeckém slova smyslu a jsou poměrně hodně esejistické. Přiznávám značnou míru nejistoty v tom, co nás čeká. Na druhou stranu, u komplexních témat, která se týkají celé společnosti a pracují s budoucností, nelze být zcela rigorózní. Netvrdím, že mám ve všem pravdu. Možná se v knize i hodně pletu. To ale musí posoudit někdo jiný. A už vůbec netvrdím, že jsem našel lék na dnešní stav. Jen čtenáři říkám, že by mohlo být trochu lépe.

Zkuste si na chvíli představit, že máte nevyléčitelnou nemoc, na kterou nejsou léky. Poměrně dobře ale funguje určitý koktejl několika léků, který vám významně prodlouží život. Vím, že srovnání nemoci se stárnutím populace není možná tím nejlepším, ale mám dojem, že nám to může dobře posloužit. Tak tedy máte nemoc a potřebujete 4 léky. Doktor vám je nabídne, ale bohužel jeden vám dá

[1] Rigoróznost je míra přesnosti, důslednosti a metodické přísnosti při zkoumání nebo argumentaci. Znamená, že tvrzení jsou podložena ověřitelnými důkazy, logicky konzistentní a systematicky odvozená. V akademickém kontextu zahrnuje také transparentnost metod a možnost nezávislého ověření výsledků.

jen v poloviční dávce, což samo o sobě zkrátí váš život o 5 let, a jeden je – no, jak to říct – prostě žabí hovínko. Šílené. A co víc, vy ho musíte sníst aspoň jednou ročně veřejně před všemi svými přáteli a známými. Když to neuděláte, za 30 let zemřete. Co se stane? Jasně, že to neuděláte.

Teď si představte, že máte nemoc, na kterou do rána zemřete. Zachránit vás můžou opět stejné léky jako v prvním případě. Musíte je ale včetně žabího hovínka před širokým publikem sníst okamžitě. Jasně, že to uděláte.

Lidé jsou nastaveni tak, že reagují na okamžité hrozby a ty vzdálené mají tendenci ignorovat. A lidé nepřekvapivě také velmi špatně snášejí ponížení, které zde reprezentuje zostuzení v podobě konzumace žabího hovínka. Jenže demografické trendy, jakkoliv srovnání s nemocí pokulhává, nejsou akutní hrozby. Kráčejí pomalu, tiše a některé z nich postupně erodují naši společnost. Nevěřím, že existuje zázračný lék proti tomu, co se děje. Myslím si ale, že kdybychom jeden lék nasadili v silnějších dávkách a přidali ještě jeden, tak můžeme z budoucího kolapsu udělat měkké přistání – plynulý a snesitelný pokles.

Potíž je v tom, že ten lék (nebo spíše skupina léků) je pro mnoho lidí nepřijatelný (a politicky neprůchodný) a dotýká se dokonce základních pilířů demokracie. Mnozí by mohli mít dojem, že jim bere část jejich lidské hodnoty a degraduje jejich status. Já si myslím, že při rozumném kompromisu to tak není, ale lidské city nejsou racionální. Snad to bude z knihy pochopitelné.

Moje kniha měla být o hledání, ale bohužel jsem během psaní prošel určitým „myšlenkovým obloukem“ a došel k závěru, že některé cesty jsou těžko schůdné a je těžké o nich vůbec uvažovat.

Na závěr bych chtěl jen doplnit, že pevně stojím za tím, že nikdy nemá být cílem kohokoliv nutit k rodičovství. Společnost má jen maximálně usnadnit situaci lidem, kteří se pro děti rozhodnou, a náležitě je za to i ocenit. To vše bez toho, aby se na bezdětné hledělo jako na lidi nižší kvality nebo dokonce špatného morálního nastavení. Každý má právo se svobodně rozhodnout, zda děti mít, či nikoliv.

I. Velký obrat

2. Moje iluze

Na svět jsem přišel roku 1977. Byla to asi jedna z nejvýznamnějších událostí mého života, o tom není pochyb. Bohužel si z toho nepamatuju nic, ale později jsem se dozvěděl, že to proběhlo asi vcelku bez potíží. Měl jsem 2,75 kg, takže na dnešní poměry trochu srábek. Navíc jsem zvládnul ještě před odchodem z porodnice zhubnout plných 100 g. Prostě žádnej Rambo, ale jinak vše v pohodě.

Ani z dalších týdnů a měsíců nemám žádné vzpomínky, ale bezpečně vím, že když jsem trochu vyrostl a překonal období pískoviště a báboviček, tak jsem dostal kolo a závodili jsme s ostatními dětmi „závody okolo baráku“. Jednu věc v hlavě fixuju dodnes – bylo nás moc. A dnes vím, že to nebyla zkreslená dětská vzpomínka. Opravdu nás bylo moc. Sídliště doslova přetékalo dětmi.[2]

Až po letech jsem se dozvěděl, že jsem nebyl jen maminky a tatínka, ale také pana Husáka. Ano, symbolem mého dětství jsou céčka, Merkur a Igráček. Bylo nás opravdu hodně a nikomu tehdy ještě moc nedocházelo, že už se pomalu blíží obrat.

[2] To obrovské sídliště, na kterém jsem se pohyboval, mělo v době mého dětství (rok 1980), více než 20 000 obyvatel. Dnes tam žije necelých 13 000 lidí. I tak to je stále jedno z nejhustěji osídlených míst Česka.

Ještě před nástupem na základku jsme se přestěhovali do menšího města. Kulisy se ale nezměnily. Typické betonové sídliště a všude děti. Jsem panelákové dítě, které mělo hodně kamarádů, hrálo si na indiány a kovboje a neustále kopalo do míče.

Vzpomínám si, že nás bylo tolik, že jsme se nevešli do školy. Rodiče se báli, abychom nechodili do školy „na směny", tedy jeden týden dopoledne a jeden týden odpoledne. Nakonec se to vyřešilo tak, že jednu třídu strčili do Sokolovny a dvě třídy včetně té mé měly improvizovanou výuku v místním Kovopodniku. Až ve třetí třídě jsme se probojovali do opravdové školní budovy. Také si vzpomínám, že škole chyběla pořádná jídelna. Chodili jsme do velké sídlištní hospody, kterou chlapi z okolních domů pomáhali stavět v rámci „Akce Z" v domnění, že budou mít kam chodit na pivo. Museli být pěkně naštvaní, když zjistili, že do hospody se jen tak nepodívají. Mám dojem, že si počkali dva nebo tři roky, než se dostavěla opravdová školní jídelna.

Poskočme asi o třicet let dál, ostatně čtenáře asi nezajímá každý detail mého života. Poté, co jsem se prokousal naším vzdělávacím systémem, zkusil pár zaměstnání, prošel pár vztahy, několikrát se přestěhoval a zažil pár zaškobrtnutí, jsem takzvaně přešel do další fáze životního cyklu. Se stabilním zaměstnáním a slušným příjmem jsem měl to štěstí, že jsem si mohl pořídit byt v novostavbě.

Výhodou tohoto bydlení byl uzavřený dvůr a ten byl brzy plný dětí. Tou dobou se už rodilo mnohem méně dětí než za mého dětství. Demografové používají ukazatel, který se jmenuje *úhrnná plodnost*, a ten vyjadřuje, kolik živě narozených dětí připadá na jednu ženu. Aby

se populace udržovala na stabilní úrovni, je třeba zhruba 2,1 dítěte na ženu.[3] V té době už byl tento ukazatel na hodnotě 1,5. To se ale na našem dvoře nemohlo projevit. Do novostaveb se většinou stěhují mladší lidé a ti většinou zakládají rodiny. Tři roky od kolaudace dvůr přetékal fotbalisty, princeznami i jejich mladšími sourozenci, kteří ještě lezli po čtyřech.

V té samé době se většina mých přátel také rozhodla změnit životní styl a místo toho, aby se ve tři ráno vraceli z hudebních klubů a večírků, věnovali tento čas kojení a podobným kratochvílím. Měl jsem dojem, že všichni zakládají rodiny a mně ujíždí vlak. Dětí bylo víc, protože silné generace Husákových dětí začaly uskutečňovat významné „demografické události". Jenže moje pocity vycházely ze života v mé sociální bublině. Dětí sice bylo víc, ale rozhodně ne tolik, aby to stačilo. A do toho všeho jsem se mírným zpožděním připojil a přispěl do statistik i já. Jedno dítě jsem vyženil, druhé následně zplodil. Měl jsem rodinu, než jsem se nadechl.

Nechtěl jsem text této knihy zatěžovat svojí pocitologií, ale nějak se mi to nepovedlo. Takže ještě prosím o trochu trpělivosti. Po pár letech tlačení kočárku, kupování plín a obíhání školek jsme s ženou usoudili, že se nám daří dost na to, abychom si pořídili dům. Takže následoval americký sen po česku. Hypotéka, ze které se orosíte,

[3] Hodnota 2,1 dítěte na ženu je nutná pro prostou reprodukci populace. Nestačí totiž, aby měl každý pár v průměru přesně dvě děti. Přirozeně se rodí o něco více chlapců než dívek a část dětí ani v moderních společnostech nepřežije do věku, kdy by sama měla potomky. Navíc část lidí děti z biologických či společenských důvodů vůbec mít nebude. Proto musí mít část rodin tři nebo čtyři děti, aby se tento statistický „výpadek" vyrovnal a populace dlouhodobě neklesala.

nákup pozemku v satelitní obci hned u krajského města, stavba domu, druhý automobil a jako bonus dovolená v bývalé Jugoslávii.

Život v nově vzniklé ulici je v tomto směru podobný životu v novostavbě ve městě. Domy staví spíše lidé, kteří jsou mladší a zakládají nebo rozšiřují svoje rodiny, případně se nastěhují stejně jako my s dětmi. Velmi rychle byla ulice plná dětí. A nejen ulice, občas i náš dům. Dokonce se mi párkrát stalo, že někdo zaťukal. Když jsem otevřel, stál tam jeden z malých chlapců z ulice a se slovy „Strejdo, já jdu k vám“ vešel dovnitř. Někdo by řekl, že to je trochu neslušné, když ani nepočkal na pozvání a rovnou vešel. Osobně si myslím, že svět, ve kterém se tohle děje, je úžasný.

To už jsme ale v přítomnosti. Dnes se ročně rodí zhruba o třicet tisíc dětí méně než před 5 nebo 10 lety a podle všeho to bude nadále klesat. Já jsem vymetal „ostrovy dětí“, ale realita je úplně jiná. Realita není hezká a bude ještě mnohem horší. Povíme si o tom v dalších kapitolách, které už nebudou o mně.

3. Realita

Asi většina lidí už dnes chápe, že demografický vývoj celé planety prošel několika fázemi. Od období lovců a sběračů, kdy byla populace poměrně řídká a celosvětově čítala jen pár milionů jedinců, až po dnešek, kdy jsme nad osmi miliardami.

Prvním velkým zlomem byla neolitická revoluce, kdy došlo k rozvoji zemědělství. To vedlo k vzniku a rozvoji stabilních sídel a relativně rychlému růstu populace. Lidé najednou dokázali uživit víc dětí a populace začala růst rychleji. Do této fáze vstupovala každá část naší Země v jiný čas. Nejednalo se o rychlý a krátký zlom. Důsledky byly ale veliké.

V porovnání s tím, jak rostla populace v době předzemědělské, šlo o rychlý růst. Tento růst však byl na druhou stranu poměrně pomalý ve srovnání s tím, co mělo následovat. V 19. století, kdy bylo na planetě asi 1 miliarda lidí, přišla průmyslová revoluce. I přes veškerou špínu a příšerné pracovní podmínky, které si s tímto obdobím všichni spojujeme, začala populace doslova explodovat. Změnila se totiž jedna věc. Výrazně klesla úmrtnost. Jinými slovy matky rodily stále třeba osm dětí jako před průmyslovou revolucí, ale už jim tři nebo čtyři neumřely brzy po porodu nebo v raném dětství. Přišla lepší hygiena, léky, očkování a postupně i dostupnější zdravotnictví. Zlepšila se výživa a pomalu se zlepšovaly i z počátku otřesné pracovní podmínky i nevyhovující bydlení. Tento proces, známý jako *demografický*

přechod, vedl k populační explozi, kdy se během 20. století počet lidí na planetě téměř zečtyřnásobil.

Kolem poloviny 20. století nastala takzvaná *zelená revoluce*, která díky zavedení vysoce výnosných odrůd obilovin, masivnímu využívání hnojiv, pesticidů a moderních zavlažovacích systémů radikálně zvýšila produkci potravin. Tento technologický skok v zemědělství odvrátil hrozící hladomory v hustě obydlených oblastech, jako byla Indie nebo Mexiko, a stal se hlavním motorem, který umožnil globální populaci vyrůst ze tří miliard v roce 1960 na dnešních osm miliard. Hlavní postavou této revoluce byl agronom Norman Borlaug, o kterém se často říká, že díky svým objevům „zachránil miliardu životů".

Přesuňme se do přítomnosti. Situace je zcela odlišná. I v rozvojových zemích, kde došlo k demografickému přechodu později, se úhrnná míra plodnosti výrazně snížila. Populace v těchto zemích ještě neklesá, protože zatím přibývá lidí, kteří se dožívají vyššího věku. Většina států, které vnímáme jako země, kde probíhá populační boom, už prošla změnou a brzy se začne demograficky blížit vyspělým zemím. Například v Bangladéši úhrnná plodnost klesla ze zhruba 6 dětí na ženu v roce 1980 na dnešních 2,1 dítěte. V Indii je tato hodnota zhruba 1,9 dítěte na ženu, takže je už pod hranicí přirozené reprodukce. Je obecně známým faktem, že v Evropě je situace ještě výrazně horší. Možná méně známé je, že v některých asijských zemích (Jižní Korea, Tchaj-wan, Japonsko) je stav ještě horší než v Evropě a úhrnná plodnost u některých států klesla pod 1 dítě na ženu. Z globálního pohledu pak bude mít obrovský dopad

demografický úpadek Číny, která se už také dostává pod 1 dítě na ženu.

Česká republika není v tomto výjimkou. Kolik se po budoucích českých zemích prohánělo lovců a sběračů, lze jen těžko říct. Nějaké odhady existují, ale jak přesné jsou, by mohl vědět jen Bůh, pokud existuje (a i to je značně sporné). Někdy kolem 5. století už zde mohlo být něco kolem 400 000 obyvatel (plus mínus sto tisíc). S menšími či většími výkyvy jsme se dostali asi na 3 miliony před husitskými válkami (15. století), aby v důsledku těchto válek došlo zase k poklesu.[4] Kolem roku 1800 jsme měli už 4 miliony obyvatel a za pouhé jedno století jich bylo 9 milionů. Od té doby máme již poměrně přesné údaje díky sčítání lidu, které se pravidelně opakuje do dnešních dní.

I přes odsun asi 3 milionů Němců po druhé světové válce čítá obyvatelstvo Česka momentálně téměř 10,9 milionů. Ačkoliv se dětí rodí stále méně, počet obyvatel zatím neklesá, a to díky prodlužujícímu se věku dožití a imigraci (notně zesílené v době války na Ukrajině).[5] Pokud nepřijde nějaká větší migrační vlna, patrně jsme

[4] Husitské války, Třicetiletá válka a několik morových ran a hladomorů občas dokázaly na nějaký čas počet obyvatel poměrně efektivně snížit i o desítky procent.

[5] Pokud jde o délku našich životů, demografové používají hlavně indikátory *střední délky života* a *naděje dožití*, které se často zaměňují, i když nejde úplně o totéž.

na vrcholu. Počty obyvatel budou nejspíš ještě pár let stagnovat a pak začnou klesat.[6] Planeta jako celek má tento vrchol ještě před sebou.

Dnešních 8 miliard lidí je samozřejmě jen dočasné číslo, které se v podstatě mění každý den, vlastně každou vteřinu. Světová populace dosáhne asi 10 miliard díky tomu, že se prodlužuje délka života a část zemí stále ještě populačně roste. Vrchol by měl nastat někdy kolem roku 2080, možná dříve. Stále více zemí však bude zaznamenávat demografický pokles a kolem výše uvedeného roku začne klesat i světová populace. Některé dřívější predikce předpokládající 12 nebo dokonce 15 miliard se dnes už jeví jako stále méně pravděpodobné.

Přelidnění jako velký problém lidstva se tak nekoná, respektive půjde jen o krátkou epizodu. Přiznejme si, že 8 i 10 miliard lidí planetu poměrně zatěžuje, i když teoreticky planeta uživí mnohem více lidí. Bude to však jen dočasné.

[6] Ve skutečnosti máme možná největší populační vrchol už za sebou. V roce 1944 žilo na území dnešní České republiky asi 11,2 milionu lidí. Po poválečném odsunu Němců počet obyvatel prudce klesl a k dnešním necelým 11 milionům jsme se přiblížili až po mnoha desetiletích. Pokud nepřijde výrazná migrační vlna (což samozřejmě nelze vyloučit), může být Česko zemí, která měla spíše „dvojvrší" než jeden jasný populační vrchol. Vysoká varianta projekce Českého statistického úřadu sice počítá do konce století až s 12,2 milionu obyvatel, střední a nízké varianta už ale s výraznějším růstem nepočítají.

4. Důvody poklesu

Ačkoliv politici a někteří ideologové občas přicházejí s šílenými nápady, jak výše popsaný trend zvrátit, jejich snahy mají jen malý a obvykle dočasný dopad. Sociologové a demografové většinově věří, že změny, které nastaly, jsou nevratné (alespoň ve střednědobém horizontu) a budou se prohlubovat. Nikdo na světě ještě nenašel recept, jak tento trend zvrátit. V žádné zemi se nepodařilo opět „nastartovat" růst úhrnné plodnosti žen.[7] Ani štědré bonusy a úlevy nevedou k výraznému růstu. Problém je, že pronatalní politika neřeší základní příčiny poklesu.

V roce 2020 vyšla kniha *Empty Planet: The Shock of Global Population Decline* od autorů Darrela Brickera a Johna Ibbitsona, která rozbíjí zažitou představu, že hlavním problémem lidstva je přelidnění.[8] Tvrdí, že svět vstoupil do éry rychlého a trvalého poklesu porodnosti, který zasáhne téměř všechny regiony. Klíčovým zlomem

[7] Existuje poměrně jednoduchý postup, jak to udělat: Zrušme důchody, snižme platy žen na polovinu hodnoty platu mužů, zakažme ženám vyšší vzdělání (možná s výjimkou studia oborů zdravotní sestra a učitelka). Dále zakažme ženám podnikat, pracovat v řídících funkcích a vlastnit nemovitosti. Ideálně pak hermeticky uzavřeme stát a raději vypněme lidem internet a odpojme zahraniční media včetně televize). Děti se pak stanou jedinou pojistkou na staří a pro ženy asi jedinou možností, jak se realizovat. Takový svět asi ale nechceme, že?

[8] Nutno dodat, že tato představa byla zažitá možná u širokých vrstev obyvatel, nikoliv však u odborníků. U laiků se tato představa za posledních pár let také posouvá blíže k realitě.

není chudoba, ale urbanizace: ve městech jsou děti drahé, nepracují a soupeří o čas i zdroje s kariérou a životním stylem rodičů. Rozhodující roli hraje vzdělání a emancipace žen, spolu s dostupností antikoncepce – jakmile ženy získají kontrolu nad svým životem, porodnost prudce klesá.

Hlavní příčinou celosvětového poklesu porodnosti není podle autorů nedostatek financí, ale koncentrace lidí do měst. V nich jsou děti finanční zátěží, ne pracovní sílou. Děti konkurují kariéře i volnému času. Zároveň se mění sociální normy, kdy se normou stává malá rodina. Zde je třeba dodat, že tato norma není pevná. *Strategie rodinné politiky 2024–2030* vypracovaná Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR správně uvádí, že se společnost stala tolerantnější i k jiným než tradičním formám rodinného uspořádání, jako jsou rodiny rekonstituované/patchworkové, neúplné nebo homoparentální. Jakmile se tedy společnost urbanizuje a bohatne, porodnost padá – bez ohledu na kulturu, náboženství či politický režim. Město je silnější než tradice.

Nejsilnější proměnnou v celé knize je postavení žen. Když ženy získají vzdělání, přístup k antikoncepci a možnost ekonomické autonomie, porodnost dramaticky klesá. Nejde o ideologii, ale o volbu: ženy, které mohou volit, volí méně dětí. Autoři zdůrazňují, že tento proces je nevratný – žádná společnost, která dala ženám plná práva, se dlouhodobě nevrátila k vysoké porodnosti.

Rodina přestává být ekonomickou jednotkou přežití. Děti už nezajišťují rodiče ve stáří, nepomáhají na poli či v dílně, a nejsou „investicí“. Místo toho jsou emočním projektem s vysokými náklady.

To vede k odkládání rodičovství, menšímu počtu dětí a častějšímu bezdětnému životu. Mnoho lidí si myslí, že se tento jev netýká nábožensky orientovaných skupin, ale i to je iluze. Silná víra sice zpomaluje pokles, ale nedokáže ho zastavit. Náboženství funguje jako brzda, není ale řešení. Je jedno, jestli se bavíme o katolících, muslimech nebo jakémkoliv jiném náboženství. Ano, věřící mívají v průměru více dětí než ateisté a najdou se mezi nimi velmi velké rodiny, ale i u nich dochází k postupnému poklesu počtu dětí na ženu a platí to i pro ultraortodoxní skupiny.

Jen část lidí děti nemá nebo vědomě snižuje jejich počet z finančních důvodů. Hlavním důvodem je změna životního stylu a hodnot potenciálních rodičů. Změnila se očekávání i představa o tom, jak má život vypadat. Ostatně nejméně dětí se rodí v té nejbohatší části historie, v nejbohatších státech světa, a ještě v těch nejbohatších vrstvách. Opravdu si někdo myslí, že jde o důsledek bídy?

Je pravda, že vychovat dítě je velmi nákladné. Rodiče přešli ze strategie „pořídíme si šest dětí, ono to nějak dopadne“ ke strategii „budeme mít jedno nebo dvě děti a zaplatíme jim nejlepší školy, kroužky, kurzy a pak ideálně ještě univerzitu“. A je také pravda, že bydlení jakožto základní podmínka pro založení nebo rozšíření rodiny je těžko dostupné. Děti jsou finanční (a časová) zátěž, a ne budoucí pracovní síla nebo pojistka na stáří.

Z výše popsaného je patrné, že masivní finanční podpora je spíše způsobem, jak vyčerpat veřejné zdroje než lékem na nízkou porodnost. Je to ale zároveň lék, bez kterého to úplně nejde. Méně